

A keresztény vallás győzelmének okai

A „konstantini fordulat” kihatásai

Az egyház történetének az a fordulópontja, amelyet az első keresztény császár egyeduralmának kezdetével ért el, két olyan kérdést vet föl, amelynek a helyes megválaszolása döntő jelentőségű abból a szempontból, hogy megértsük az egyház helyzetének egészét a 4. század kezdetén.*

1. Azt a kérdést, hogy a késő ókor egymással versengő vallási áramlataival, illetve a római államhatalommal folytatott harcában **mik voltak a keresztény vallás végső győzelmének okai**, gyakran föltették már, és egymástól jelentősen eltérő válaszokat adtak rá.

Nagyon felületes az a kísérlet, amelyik a kereszténység győzelmét azzal a *szétesési folyamattal* akarja magyarázni, amely éppen akkoriban jellemezte a késő ókori kultúrát, mondván, ez a folyamat a szinkretista kereszténységnek az összeomlóban lévő világot aratott, alapjában véve olcsó győzelmét hozta (E. Gibbon és F. Altheim). Ez a kereszténység önállóságát illetően vak felfogás csak a válasz elodázását jelenti, mivel rögtön felvetődik az újabb kérdés, hogy ebben az általános szétesésben miért éppen a kereszténység jutott érvényre, és nem a kor többi vallási mozgalmanak valamelyike.

Éppily kevésbé értjük meg a kereszténység végső sikerét, ha egy *osztályharcos proletárforradalomnak* a Római Birodalom addig uralkodó felső rétegén aratott győzelmét látjuk benne (A. Toynbee). Noha már *Kel-szosz* szemére vetette a kereszténységnek, hogy különleges vonzerőt gyakorol a birodalmi lakosság társadalma mélyen álló, műveletlen rétegeire (Contra Celsum 3,59), de a *Konstantin előtti* kor keresztény igehirdetésének egésze alapján könnyedén föl lehet ismerni, hogy ez az igehirdetés tudatosan szólított meg egyformán minden osztályt és emberfajtát. Éppen az egyháznak ezt az egyetemességét lehet joggal azon tényezők egyikének tekinteni, amelyek különösen hatékonyá váltak a keresztény vallás végső győzelmének szempontjából. De ekkor is megmarad a kérdés, mi alapozta meg a kereszténység vonzerejét minden társadalmi réteget és minden népet érintően.

Egy másik válasz *Konstantin támogatásában* látja a győzelmek érvényesülés tulajdonképpeni okát. A dolgoknak ez a látásmódja azonban a folyamatot magyarázva fölcseréli az okot és a hatást; inkább arról van szó, hogy *Konstantin* a kereszténység ténylegesen már kivívott győzelmét belátva cselekedett, amikor előbb megtúrta, majd előnyben részesítette. Már a közvetlenül

előtte uralkodó, üldöző császárok is fölismerték az üldözések kudarcát, talán már *Diocletianus* is, de *Galerius*, *Maximinus Daia* és – anélkül, hogy ő maga üldöző lett volna – *Maxentius* is, csak túlságosan kelletlenül és túl későn vonták le a következtetéseket ebből a felismerésből. Egy *Konstantin* utáni császárnak előbb vagy utóbb keresnie kellett volna a megegyezést a győzelmes egyházzal. Konstantin tette és további következetes kereszténybarát valláspolitikája bizonyítással szerfelett megkönnyítette az egyházat feladatának ellátásában, de győzelmét egyik sem magyarázza.

Sokkal közelebb kerülnek a valósághoz a fenti kérdésre adott azon válaszok, amelyek *valamilyen egyházon belüli tényezőben* keresnek magyarázatot a végső győzelemre. Így például joggal mutattak rá egyesek a kereszténység híveinek többségét jellemző, átlagon felüli *erkölcsi és jellembeli színvonalára*, amely a legsúlyosabb megterhelésekkel szemben is állta a sarat. Az aktuális vagy legalábbis mindig nagymértékben lehetséges üldöztetés ténye kérlelhetetlen kiválasztásnak vetette alá a keresztiséget kériket, s ez a kiválasztás olyan magas százaléokban biztosított magas minőségű tagokat az egyes gyülekezeteknek, mint soha máskor az egyház történetében. A katekumenoktatás világossá tette számukra, hogy az áttérés a kereszténységre radikális szakítást kíván tőlük addigi életformájukkal; aki tehát végrehajtotta ezt a szakítást, az mély hitbeli meggyőződésből tette, s ez a meggyőződés volt az erőforrása a próbatételek idején. – Ennek nem mond ellent az, hogy sok keresztény csődöt mondott a *Decius*- és a *Diocletianus*-féle üldözés idején; az ilyen veszteségek becsületes bevallása *Alexandriai Dionüszosz* és *Ciprianus* által, valamint fáradozásuk azon sebek begyógyításáért, amelyeket a keresztiséget kérikek békeidőbeli, túlságosan gondtalan felvétele okozott az egyháznak, alátámasztja az összegyűlt lehetőségek legkomolyabb törekvését az egyházközsegek magas színvonalának fenntartására. A pogány környezetre nagy hatással volt a keresztények magatartása üldözőik iránt, akikkel szemben nem ápolták a bosszú érzelmeit, és nem akarták megtorolni sérelmeiket. Éppen ilyen erős vonzerőt jelentett a kereszténység számára a kora keresztény nagyegyház átfogó karitatív tevékenysége. De még ekkor is nyitva marad az a kérdés, hogy a mi a végső gyökere ennek a magatartásnak és magas erkölcsi minőségnek.

Sok igazság van abban a felfogásban, amely *azokból az értékekből* vezeti le a kereszténység sikerét, amelyeket a kereszténység tudott felkinálni a vallási szempontból kereső, felvillanyozott késő hellenista világnak. Kétségtelen, hogy a kereszténység itt gyakran nagy lelki üresség közepette tudott előrehaladni, és kitöltötte azt a maga örömmel hirdetett, az isteni kinyilatkoztatáson alapuló üzenetével az üdvösség új és egyetlen útjáról. De ennek a keresztény üdvözetnek végső határozott minőséggel kellett rendelkeznie, amely azt eredményezte, hogy az emberek ezt választották a gnoszticizmussal, az újplatonizmussal vagy a pogány misztériumvallásokkal szemben, mivel azok szintén azzal az igénnyel léptek föl, hogy az üdvösséget kereső emberi lélek számára vágyakozása beteljesedését hozzák.

* Az egyháztörténész professzor szerző meglepő módon időnkint úgy beszél, mint egy dogmatikatanár vagy hitszónok, történeti adatai mégis fontos eligazítást nyújtanak. Másrészt a szerző egyértelmű bizonyosságát adja annak, hogy nincs tisztában a jézusi és a páli tanítás lényegi különbözőségével, s a pálit problémátlanul azonosítja a jézussal; e tévedése következtében azonban fejtegetéseiből teljesen egyértelművé válik az értő olvasó számára, hogy a „konstantini fordulattal” nem Jézus ügye jutott diadalra, hanem az a „kereszténység”, amely lényegében pázizmus. – *A szerk.*

A keresztény győzelem végső okára irányuló kérdés-re adott utolsó válaszhoz vezető utat *Agoston* mutatja meg a Vallomások hetedik könyvében. Itt arról beszél (Conf. 7,9,14), hogy a platonikusok írásaiban sok olyan felismerést talált, amelyekkel később ismét találkozott a keresztény tanításban, de az újplatonizmus nem tudta tartósan lebilincselni, mivel az nem ismerte a János-evangélium e mondatát: „Az Ige testté lett, és közöttünk lakott.” *Az emberré lett Istenről szóló üzenet*, valamint a *humilitasnak* [= alacsonyság, kicsiség] végső soron a megtestesülésen alapuló felfogása volt az, ami saját szavai szerint kereszténnyé tette Ágostont. Ezzel megneveztük a *döntő okot*, amely a kereszténység győzelméhez vezetett, azt a forrást, amelyből minden más eddig említett tényező merítette hatóerejét: *Jézus Krisztus alakja és az általa hirdetett üzenet*, e kettő egyedülálló volta és abszolút újdonsága messze maga mögé utasította a kor minden más vallási áramlatát.

Az első három keresztény évszázad történelmének forrásaiban nem nehéz megállapítani azt az egyedülálló varázst és az emberi szív minden energiáját mozgósító erőt, amely Krisztus alakjából áradt. A küldetésébe vetett hit kötötte hozzá első tanítványait; a hit megváltó keresztthalálában, s az általa megígért feltámadás reménye a végső oka az ősegyház lelkesedésének, a páli missziós prédikáció sikerének és a keresztény vértanúderős készségének arra, hogy halálukkal tegyenek tanúságot. E hit kialakulását, elevenségét és el nem apadó frissességét nem lehet történelmi eszközökkel felfedni, de léte és kisugárzásának ereje egyértelműen megragadható kihatásaiban. Jézus hívei az Istenemberbe vetett hit által találtak egymásra a testvéri szeretet olyan közössé-

gében, amely addig ismeretlen módon megszüntetett minden társadalmi és faji korlátot az emberek között.

Végső soron az a benyomás vezette Konstantint a keresztények Istenének elismerésére, hogy a kereszténység életrevalósága és ereje Jézus Krisztusban gyökerezik. Ugyancsak az *ő üzenetének hallatlan újdonsága* nyerte meg egyre növekvő mértékben a késő ókor embereit. A kereszténység üzenetének központi tartalma az Isten egyszülött Fiának megtestesüléséről és megváltó, engesztelő keresztthaláláról szóló igehirdetés volt; éppen a megfeszített Istenről szóló tanításnak való pogány ellentmondás teszi nyilvánvalóvá, mennyire abszolút újnak érezték ezt az üzenetet. Új volt az az út is, amely szerint az emberiség a kereszttség és az eucharisztia által válik részesévé a Krisztus keresztthalálával megszerzett üdvösségnek. Új volt az a követelmény, hogy az embernek Krisztus saját élete odaadásáig terjedő követésével kell bizonyítania e Megváltóba vetett hitének valódiságát. Új volt végül Jézus üzenete arról a túlvilágról, ahol feltámadása után az ember örök életben egyesül Urával. A Konstantin előtti kereszténység érzületét *Irénéusz* fogalmazta meg maradandó érvénnyel (Adv. haer. 4, 34, 1): „Minden újdonságot elhozott azáltal, hogy elhozta önmagát.”

Ezt az újdonságélményt a maga összességében, amelyet Krisztus alakja és üzenete adott a késő ókori emberiségnek – ezt *tartjuk annak a történelmileg megragadható legmélyebb oknak*, amely a kereszténységet diadalra vezette azokkal az ellenállásokkal szemben, amelyek az első három században szembefordultak létével. A hívő keresztény annak az isteni Gondviselésnek a működését látja ebben a történetben, amely minden magasság és mélység idején közel volt első, döntő útszakaszán a fiatal egyházhoz.

2. A „konstantini fordulat” *kihata*saira vonatkozó kérdést is gyakran fölítették már. *Általánosságban* egyetértés uralkodik arra nézve, hogy a keresztény egyház és a római állam viszonyában *Konstantin* által előidézett fordulat világtörténelmi következményekkel járt. Ami azonban *sajátosan* a kereszténységgel kapcsolatos horderejének megítélését illeti, jelentősen különböznek az állásfoglalások, azon személyek világnézeti álláspontja vagy egyházfogalma szerint, akik megkísérlik az esemény értékelését.

Egyesek abban látják a fordulat jelentőségét, hogy az egyházzal kötött szövetsége által a római császárnak sikerült alávetnie az egyházat az államnak, és hogy ezáltal megalapozta a cezaropapizmus rendszerét, amely megalázó függőségben tartotta az egyházat az államtól, ahogyan az a bizánci világban soha komolyan nem vitatott gyakorlat volt; azt mondják, az egyház bűnössé vált azáltal, hogy hallgatott erről a rabszolgává tételről, és saját maga járult hozzá isteni megbízatása értelmében vett határesetőségeinek beszűkítéséhez.

Mások a keresztény vallás Konstantin általi előnyben részesítésében és kiváltságolásában inkább annak a végzetes fejleménynek az első lépését veszik észre, amelynek a hatása a jelenig terjed; azt mondják, az egyház akkoriban nem állt ellen a hatalom csábításainak, állami kiváltságokkal biztosította helyzetét, a tőle lényegileg idegen kultúrterületek uralására törekedett, és hatalmi egyházként ezzel megfosztotta magát vallási küldetésigényének és missziós fáradozásainak hitelességétől.

Mindkét értékelés megegyezik abban, hogy az egyháznak a „konstantini fordulatkor” tanúsított magatartását az evangélium eszményétől való elpártolásnak tekintik, annak ugyanis lényegi eleme a világelLENesség, a profán és az egyházi tekintély szétválasztása, valamint a lemondás a földi hatalom bevetéséről a missziós feladat teljesítése során.

A „konstantini fordulatnak” az a megítélése, amely e fejlemény értelmezésének mércéit a kortársi forrásokból meríti, nagyjából a következő eredményekre jut.

Először is a keresztény vallás és a római államhatalom Konstantin császár által előidézett közeledésének nem volt olyan felforgatóan forradalmi jellege, amelyet olykor tulajdonítanak neki. Már a Konstantin előtti kereszténység is elviselhető viszonyra törekedett magával a római állammal, mivel a páli minta alapján (Róm 13,1-7) minden államhatalom mögött Isten akaratát látta. A keresztény vallás hívei és a római állam képviselői közötti számos kapcsolat már a 3. század során világosan felismerhetővé teszi azt a fejlődést, amely majd a két fél egymást elismeréséhez és együttműködéséhez vezet. A minden vallással szembeni, Konstantin és Licinius által a 313-as Milánói Ediktumban kimondott tolerancia az akkori felfogás szerint nem lehetett tartós. A késő ókor csak a vallás és az állam alapvető egymáshoz rendeltségét ismerte. Forradalmi dolog lett volna, ha a római császár és állam a minden vallási kultusszal szembeni abszolút semlegességet tette volna meg politikája tartós alaptételévé, és érdektelenséget tanúsított volna az állam és a vallás közti bármilyen kapcsolat iránt. Egy pluralista társadalommal szemben vallásilag szűkségképpen semleges államot feltételezni a 4. század kezdetén, ez teljesen anakronisztikus dolog. Ezért teljesen normális gondolkodásra vallott, ha a kor keresztényei azt várták, hogy annak a császárnak az uralma alatt, akinek a hitükhöz való őszinte odafordulását nem lehetett kétségbe vonni, a kereszténység fokozatosan a pogány kultusz helyébe fog lépni.

Hogy ezen túlmenően szívük problémátlan lelkességgel fordult e császár felé, az lélektanilag nagyon is érthető. Különösen a birodalom keleti felének keresztényei voltak túl a legsúlyosabb lelki és idegi megterhelésen; rögtön az évszázad kezdete után egyik üldözési hullám a másik után érte őket; a békének az üldözés lanygulása után kicsirázó reményéből hirtelen és keserűen kiábrándította őket az erőszakos intézkedések fellángolása. Ekkor Konstantinnal egy a hitükhöz tartozó császár jutott egyeduralomra, a tartós békeidő kezdetének minden biztosítékával. Ennek kényszerűen ki kellett váltania a lelkesedés túlaradó hullámát, amelynek szószólójává Euszebiosz vált, amikor Egyháztörténetének 10. fejezetét a 97. zsoltár diadalkiáltásával vezette be: „Énekeljete az Úrnak új éneket, mert csodás dolgokat művelt!”

Egy esetleg itt elkezdődő téves fejlődés miatti aggály annál is kevésbé merült föl, mivel az Isten által akart állami tekintély bibliai szavait egyenesen az új helyzetre alkalmazták, és az Öszövétség felkent királyá-

ban annak a Konstantinnak a mintaképét látták, aki éppúgy, mint amaz, felelősséget vállalt a neki alárendelt népek helyes istentiszteletéért. Aki a keresztény császár effajta teokratikus értékelése esetén azt várja el az akkori püspököktől, hogy rögtön meg kellett volna látniuk azokat a veszélyeket, amelyek objektíve adódtak az állam és az egyház között kialakuló új viszonyból, és hiányolják, hogy nem óvtak ezektől profétai intelmekkel, az túl sokat követel tőlük. Az effajta veszélyek meglétét észrevenni csak tapasztalatok által lehetett, csak ezután volt esedékes az egyház állásfoglalása a „keresztény állam – keresztény egyház” problémáját illetően.

Azokat a pozitív és negatív lehetőségeket, amelyek a konstantini egyeduralom kezdetén kínálkoztak a keresztény egyház számára, a következő pontokban lehet összefoglalni.

Az egyháznak biztosított szabadság pozitív módon szabadtított föl olyan nagy erőket, amelyek az egyházon belüli élet akadálytalan kiépítésének szentelheték magukat. Törvények biztosították a szabadságot az egyházon belüli térben a kultusz és az igehirdetés számára; a liturgia méltó megvalósításához új feltételeket biztosított, hogy gazdag állami támogatással újból fölépíthették a keresztény kultikus épületeket, és újakat is emelhettek. Többé semmilyen korlátozásnak nem volt alávetve a hívők sokrétű vallási gondozása, a katekumenoktatástól a prédikáción át a szentségi élet gyakorlatáig. Az egyházi írók előtt új, csábító feladatok tárultak föl, terhek nélkül adhatták át magukat a lelkipásztori és teológiai irodalom gazdagításának. Az egyház missziós megbízatása sem volt már alávetve semmilyen korlátozásnak, és különösen áldásosan bonatkozhatott ki, mivel biztosított volt a szabad lelkiismereti döntésen alapuló vallási hitvallás.

Továbbá most lehetségessé vált az egyház számára, hogy megkezdje a profán kultúra és a közélet kereszténnyé tevését, és önálló, keresztény jellegű lelki életet alakítson ki; nem is érezte problematikusnak ezt a feladatot, mivel számára idegenek voltak a profán kultúra önállóságról alkotott elképzelések. Az egyház e tekintetben állt talán a legradikálisabb váltás előtt. Eddig tudatosan távol élt kulturális környezetétől, és a teljesen pogány közéletből visszahúzódott a maga erkölcsi, vallási sajátosságaiba, amelyeket könnyebb volt megőrizni a teljes elszigeteltségben. Az elnyert szabadság kivezetete ebből az elzárkózásból, ezzel azonban egyúttal veszélynek tette ki: abbéli kísérletében, hogy a keresztény eszmekincsrel hassa át a profán kultúrát, az egyház könnyen átvehetett olyan elemeket, amelyek idegenek voltak hitétől és erkölcsiségétől, és meghamisíthatták azt. E területen nagy felelősség hárult az egyházi vezetésre.

A keresztény közösségek magas erkölcsi-vallási színvonalára nézve nem volt veszélytelen az a keresztény vallás előnyben részesítésével adott lehetőség, hogy az emberek immár azért kérjék felvételüket az egyházba, mivel a kereszténységre való áttérés társadalmi és foglalkozásbeli előnyökkel járt. A kiválogatásnak az üldözések idején hatékony elve kiesett, s ezzel megnövekedett a katekumenátus intézményének jelentősége.

Az egyház objektíve legnehezebb feladatát az jelentette, hogy meg kellett találnia a helyes hozzáállást az egyház és az állam új viszonyához. Az ebben rejlő kettős veszélynek, ahogyan már utaltunk rá, nem volt kezdettől tudatában. Euszebiosz még teljesen természetesen és Konstantin dicséretével eltelve számol be arról, hogy „a püspökök császári megiszteltetésekben és pénzbeli

juttatásokban részesültek” (HE 10,2). Az oly hosszú elnyomatás után sok püspök számára – különösen Keleten – szükségképpen kísértéssé kellett válnia annak, hogy a császári kegy fényében sütkérezzenek, és ily módon szolgálivá váljanak. Veszélyesebb volt azonban az a császári oldalról kiinduló tendencia, hogy az egyházat ne önálló partnerként értékeljék, hanem alávessék az állami érdekeknek, és ezzel elfojtsák függetlenségét és az egyházon belüli területen szükséges szabadságát. Noha egyesek azt állították (pl. B. Lohse), hogy *Miltiades* pápa már a donatista vita korai szakaszában fölismerete a császárnak ezt a hajlamát, amikor az nem tekintette véglegesnek a római püspöki bíróságnak a donatis-

ta vezetőkre kimondott ítéletét, és a kérdés újratárgyalását rendelte el, de a források semmi határozottat nem mondanak erről. A püspökök csak a *Konstantius* császár idején szerzett keserű tapasztalatok alapján voltak képesek fogalmat alkotni arról, milyen végtelenül nehéz egészséges, gyümölcsöző feszültségi viszonyt megvalósítani a keresztény vezetőség állam és a katolikus egyház kapcsolatában.

Karl Baus

Forrás: Karl Baus, Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Großkirche, Herder Verlag 1973, 472-479.

Szomorkodó zsörtölődés

Bárcsak felhagynának a vallások minden biztos tudásuk birtoklásával, és hagyományukat olyan költészetként értelmeznék, amely abban segíti őket, hogy ihletett állapotba kerüljenek, és belső lendületet merítsenek legjobb önmaguk kibontakoztatására és embertársaik szolgálatára!

Valamiképpen talán az történetelt, hogy sok vallási hithirdető, aki saját felekezetének lelki-szellemi kincseit, továbbhagyományozott tapasztalatait értékesnek ismerte meg, éppen csak egy kicsit hibázott: saját becsületeként is értelmezte, hogy mindez hitelesen igaz, egész emberként odaadta magát az ügynek, a tannak, személyes presztízsévé vált, hogy azt minél érzékletesebben tovább tudja adni, vagyis azonosult azzal, amit hirdetett. Ezen a ponton már megszűnik az ésszerű kontroll, immár minden becsület és hűség dolga, így aztán szent és sérthetetlen. És mivel felbecsülhetetlenül nagy értékekről van szó, saját testi élete – vagy éppen másként vélekedő embertársaik jóléte és élete – a tanok értékéhez képest elhanyagolandó, nem számít.

Az egyértelműen jó ügy érdekében az ilyen hithirdető saját, még az elődeinél is tisztább felismerései, erősebb meggyőződése, belső tapasztalata nemhogy megengedte, hanem szinte kötelezővé tette számára, hogy a kapott tanítást szükség szerint kicsit kiegészítse, továbbfejlessze, kiigazítsa, ahol azt nem találta eléggé egyér-

telműnek, ahol az elmaradt a szívében izzó, parttalanul magasra törő eszményektől. Mint amikor egy uralkodó igazán odaadó hívei egymással versengenek, mert úgy látják, hogy jötevőjük dicsőítését sosem lehet elég magas fokon üzni: amíg léteznek a jelzőknek, dicső tetteknek addig fel nem sorolt fokozásai, addig a dicsőhimnuszok mindig továbbfejleszthetők.

Sok ilyen dolog van, ami az eredeti példaképtől („vallásalapítótól”) – akire a vallás sok követője, továbbfejlesztője, s aztán a hagyomány is hivatkozik – valójában teljesen idegen, s nem más, mint ráakódott költői túlzás, valamint a költői túlzások értelmezésére és megokolására szolgáló elméleti felépítmény.

Ennek a történelmi gyakorlatnak megvannak a csodálatos kulturális gyümölcsei: ezek a költői képek testet öltöttek a művészetekben formaként, képként, épületként, irodalomként, muzsikaként, és az emberek képzeletében még láthatatlanul is megszámlálhatatlan módon. És ugyanakkor, másfelől, sok-sok esetben rengeteg szenvedést és kíméletlen háborúságokat is okoztak, az összes eltérő, ihletett irányzat követői között vallási türelmetlenségként megjelenve, az igaz hit védelmezéseként, az egyedül igaz Isten becsületéért saját és/vagy mások életét odaadva/kioltva.

Érdemes megállni, és megfontolni, hogy egy térben és időben tőlünk távoli kultúra meseszerű,

számunkra elképzelhetetlenül bonyolult és összetett vallási mítoszait mi milyen idegenül nézzük, sokszor mennyire furcsa számunkra, hogy azok az emberek milyen belső kapaszkodót, vigasztalást, értelmet találhattak, találhatnak ezekben a zavaros történetekben és kiejthetetlen kifejezésekben. Nagyon indokolt lehet a nyitott, a költészetre ráhangolódó tekintet, amely megengedi, hogy elérjenek bennünket annak a miénktől különböző hagyománynak a belső áramlatai, éltető ereje, másfajta tapasztalata és bölcsessége.

És talán még ennél is indokoltabb, hogy saját vallásunk hagyományait se tekintsük becsületbeli, intézményes, véglegesen kinyilatkoztatott és kőbe vésett, bizonyosan tudható axiomatikus igazságoknak, hanem olyan meghívásnak, amely belső fejlődésre, saját tapasztalataink szüntelen felülvizsgálatára, legjobb belső indításaink követésére és kibontakoztatására serkent. Azt remélem, hogy amikor ezt az utat járjuk, ez nem elválaszt embertársainktól, hanem inkább összeköt velük, és saját szívünkben sem a feloldhatatlan belső feszültségek fokozódnak, hanem egyre inkább teret nyer a békesség, a harmónia, az egészben látás is. Sokkal többet nyerhetünk egyéni és közösségi vonatkozásban is, mint amit veszítünk: csak hamis, önelégült felekezeti magabiztosságunk vesz el, amiért nem kár.

Tegzes István